

UNIDADE

1

Roma: un enclave perfecto

ÍNDICE DE CONTIDOS

1. **MARCO XEOGRÁFICO**
2. **A LINGUA LATINA**
 - 2.1. Orixes e evolución do latín
 - 2.2. As linguas romances
3. **FONÉTICA E FONOLOXÍA LATINAS**
 - 3.1. Sistema fonolóxico do latín
 - 3.2. Alfabeto
 - 3.3. A pronunciación clásica
 - 3.4. Acentuación
4. **MORFOSINTAXE LATINA**
 - 4.1. Estrutura das palabras
 - 4.2. Clases de palabras
 - 4.3. Categorias gramaticais do verbo
 - 4.4. A conjugación. O enunciado do verbo
 - 4.5. Categorias gramaticais do nome
 - 4.6. A declinación. O enunciado do substantivo
 - 4.7. A orde de palabras

LÉXICO

Orixe do léxico galego e castelán
Palabras patrimoniais, cultismos, semicultismos, latinismos

Nesta unidade empezamos o estudo da lingua latina cunha historia sucinta que abrangue dende as súas orixes até a súa transformación nas distintas linguas romances. Posto que entre elas están o galego e o castelán, fixarémonos nas características do latín con especial atención ás semellanzas e diferenzas que presenta coas nosas linguas.

Coñeceremos tamén de que modo perdurou o léxico latino nos nosos idiomas, ben totalmente evolucionado, ou nas expresións e palabras latinas que se seguen utilizando na actualidade.

Legado	Lingua	Léxico	Textos
Marco xeográfico	Historia da lingua latina Fonética e fonoloxía latinas Morfosintaxe	Pervivencia do latín en galego e castelán	Lectura dun texto latino

1. O marco xeográfico

Ao estudar calquera lingua, o noso interese por ela non se limita a aprender o seu vocabulario ou a coñecer as súas estruturas sintácticas. Tamén queremos saber en que país se fala, cal é o seu ámbito e a súa historia.

Pois ben, ao achegarnos ao latín, aínda que esta lingua xa non se fale como tal, debemos mostrar ese mesmo interese. Non podemos só aprender o seu vocabulario, a súa gramática, temos que buscar onde está o seu berce, cales eran os costumes das persoas que o falaban; só así entenderemos a influencia que o pobo romano exerceu na civilización occidental.

De acordo co que acabamos de dicir, nesta primeira unidade, localizaremos o lugar no que viviu o pobo que falou a lingua latina. Despois, ao longo das distintas unidades, estudaremos a súa historia e a súa cultura. Deste modo, descubriremos como eran en realidade os romanos e cal foi o seu legado.

O noso punto de partida será o mapa adxunto.

Nel podemos localizar a cidade de Roma. Está case no centro da península Itálica que, á vez, ocupa un lugar central en relación coas outras dúas penínsulas mediterráneas: a Ibérica e a Balcánica, berce doutra gran civilización, a grega. A partir do devandito mapa, describiremos como era a península Itálica.

A súa forma recórdanos a unha bota cun tacón pronunciado. Polo norte, a parte que a une ao continente europeo, está limitada polo Alpes coas súas elevadas montañas que constitúen unha barreira natural de grande envergadura. O mar Tirreno baña as súas costas occidentais; o Adriático, as orientais e o Xónico, as meridionais.

Salvo Sicilia, practicamente unha extensión da península, poucas máis illas salpican os tres mares citados: Córcega e Sardeña, afastadas xa das costas peninsulares, Elba, Capri e Ischia. Este número resulta bastante pequeno, sobre todo, se se compara coa armazón de illas que rodean á Península Balcánica.

Se nos centramos agora na propia península, observamos que está percorrida de norte a sur por outra cadea montañosa, os Apeninos. Estes, aínda que van suavizándose a medida que avanzan cara ao sur, divídena en dúas partes. Ademais, comprobamos que se distinguen varias rexións. Ao norte atopamos a denominada Galia Cisalpina, atravesada polo río Po, e flanqueada por outras dúas rexións:

Liguria ao oeste e Venetia ao leste. No sur da Galia Cisalpina están: Etruria, regada polo Arno, Umbría e Piceno. Case no centro da bota, atópase o Lacio, que, percorrido polo Tíber, limita ao sur coa Campania, e, ao leste, co Samnio. A zona sur peninsular comprende outras tres rexións: Apulia, cuxas terras rega o Ofanto, Lucania e Brucio.

Pois ben, Roma, situada na rexión do Lacio, practicamente equidistante do norte e do sur, e, polo tanto, encrucillada de camiños, atópase atravesada polo río Tíber, e rodeada por sete outeiros: Palatino, Aventino, Esquilino, Capitolio, Celio, Quirinal e Viminal. Esta última circunstancia valeulle o nome da cidade dos sete outeiros co que ás veces nos referimos a ela.

O enclave elixido para fundar a cidade reunía unhas condicións inmellorables para ese fin, pois tiña auga e a protección natural dos outeiros. Por se isto fose pouco, o Tíber, ao ser navegable, convertíase nunha vía máis de comunicación, e contribuía ao desenvolvemento do comercio, xa que as mercadorías podían ser transportadas a través desta vía fluvial.

Aínda recoñecendo a situación privilexiada de Roma, resulta sorprendente que un pobo relativamente pequeno fose capaz de converterse en dono de case todo o mundo coñecido. Sen dúbida, as claves para tamaña empresa atópanse no propio carácter romano, no seu modo peculiar de ser e de entender a vida. Agora ben, esas claves non son alleas ao que acabamos de estudar, pois o propio ámbito xeográfico da Península Itálica nos axudará a descifralas.

Dise que a xeografía dun país condiciona en certo modo a súa historia, o carácter das súas xentes, e Roma non constitúe unha excepción a este dito. Se analizamos os aspectos xeográficos mencionados anteriormente, atoparemos as respostas para entender a idiosincrasia do pobo romano, os avatares da súa historia.

Dende esa perspectiva, comprendemos que o crecemento inicial da cidade, posible grazas a unha serie de poboados próximos que se uniron a ela, viuse favorecido polo seu enclave excepcional.

A mesma expansión pola península itálica foi posible grazas a que os Apeninos non constituían un obstáculo infranqueable.

De igual modo, descubrimos por que os romanos se decantaron pola agricultura como principal actividade. Non podía ser doutro modo se pensamos que as terras itálicas, bañadas por moitos e caudalosos ríos, resultaban moi fértiles e aptas para cultivos diversos, que, á vez, podían ser doadamente transportados polo Tíber. De feito, os romanos sentíanse sobre todo campesiños, e, en moitos momentos da súa historia, botaron de menos as vantaxes que lles reportou a vida rural.

Precisamente aquí radica a clave da súa forma de ser, e, polo tanto, da empresa que levaron a cabo, porque ese espírito campesiño forxou o seu carácter ao conferirlle as calidades que lle son propias: o amor á terra, a sinxeleza, o sentido práctico, o esforzo, o traballo disciplinado, a capacidade de sufrimento. Se nos decatamos, todas elas son calidades que acompañan a un agricultor, pero tamén a un soldado, e necesítanse moi bos soldados para formar un imperio, e máis aínda para conservalo durante tantos séculos.

Polo tanto, podemos concluír que as calidades citadas anteriormente, comúns ao campesiño e ao soldado, e propiciadas pola situación xeográfica de Roma, constituíron unha base sólida sobre a que se asentaron as numerosas conquistas do pobo romano.

2. A lingua latina

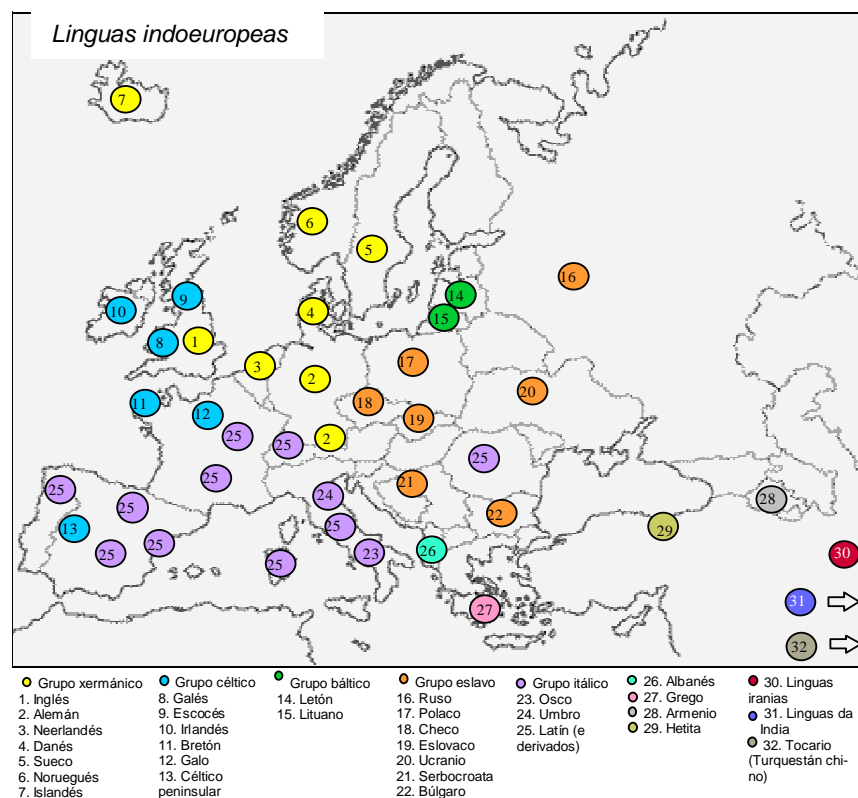
2.1. Orixes e evolución do latín

A lingua que se falaba en Roma chámase latín. O seu nome deriva de **Latium**, que, como dixemos ao estudar o marco xeográfico, era unha das rexións nas que se dividía a península Itálica, en concreto aquela na que estaba encravada a cidade de Roma.

Se buscamos datos sobre a orixe do latín en calquera obra de consulta, comprobamos que a súa procedencia é o indoeuropeo. Agora ben, cando queremos saber algo máis sobre este último, sobre os testemuños escritos que del se conservan, non atopamos datos sobre eles, pois non se trata dunha lingua que existira como tal, senón dunha reconstrución efectuada polos lingüistas a partir da comparación das linguas derivadas del.

En efecto, os filólogos pensan que as coincidencias fonéticas, sintácticas e léxicas presentes en linguas moi diferentes e distantes entre si, só poden obedecer a unha orixe común, o indoeuropeo. Este falouse en certo momento nunha zona determinada. Non obstante, máis tarde, cando os seus falantes se estenderon en ondadadas sucesivas por Europa e parte de Asia, fragmentouse dando lugar ás distintas linguas indoeuropeas, nun fenómeno similar ao que vivirá tempo despois o latín.

Os distintos grupos lingüísticos que se formaron quedan enumerados e situados xeograficamente no seguinte mapa:

Fixándonos no mapa, comprobamos que o latín figura no grupo itálico xunto co osco e o umbro. Non obstante, cando Roma inicia a conquista da península Itálica, impón aos pobos conquistados a súa propia lingua, que acaba suplantando ao osco, ao umbro e ás demais linguas itálicas.

Posteriormente, cando, a través das súas numerosas conquistas, estende as súas fronteiras por case todo o mundo entón coñecido, os soldados e os comerciantes conseguen que os pobos

conquistados asimilen os seus costumes, e, o que resulta máis importante, logran que estes utilicen o latín para relacionarse coa administración de Roma e entre si. Deste modo, as linguas autóctonas acababan caendo en desuso até desaparecer, o que propicia que o latín se fale durante moito tempo nun territorio moi extenso.

Evidentemente unha lingua falada ao longo de tantos séculos, en lugares tan afastados entre si, e sometida á influencia das linguas autóctonas, non puido manterse sempre igual, senón que evolucionou ao longo do tempo. Por este motivo, podemos distinguir entre:

- **LATÍN ARCAICO OU PRELITERARIO.** Denomínase así o que se emprega dende o século VIII até o século III a.C., momento no que xorden os primeiros textos literarios.
- **LATÍN PRECLÁSICO.** O que se utiliza tras a aparición deses primeiros textos literarios. Nel apréciase unha transformación da lingua que alcanza o seu momento de plenitude no século I a.C.
- **LATÍN CLÁSICO.** O que se emprega dende o século I a.C. até o século I d.C. Constitúe o momento de máximo esplendor da lingua latina. É o que se estuda por considerarse o máis representativo. Perdura, con características moi similares, aínda que con menor brillantez, até o século II d.C., no que constitúe o latín posclásico.
- **LATÍN TARDÍO.** Supón o declive desta lingua, que, a medida que o Imperio se esborralla, vai fragmentándose e diferenciándose cada vez máis segundo o lugar no que se fala, proceso que culmina no século VII d.C.
- **LATÍN MEDIEVAL.** Marca o final da lingua falada, pois, durante a Idade Media, no período comprendido entre o século VII e o XIV d.C., o latín perdura só como lingua escrita.
- **LATÍN HUMANÍSTICO.** Constitúe unha recuperación do latín clásico. Utilízase no Renacemento, a partir do século XV d.C., como lingua de cultura, de feito as obras filosóficas e científicas desta época están escritas nela.

Pódese deducir doadamente que en todo este tempo tampouco é igual o latín que falan as persoas cultas e o pobo. Este último fala un latín que se denominou **VULGAR** e que é utilizado, entre outros, polos soldados e comerciantes que se instalan nos territorios conquistados. Del, que foi sometido a partir do século V d.C. a un proceso de transformación e fragmentación favorecido pola caída do Imperio, naceron as distintas linguas romances.

2.2. As linguas romances

Segundo dixemos, a partir do século II d.C. a lingua latina falada en todo o Imperio romano vai inmersa nun proceso de transformación tan grande que, chegado un momento, xa non se recoñece como tal. Non obstante, ese proceso non se realizou de xeito unitario en todo o Imperio. Por este motivo, do latín non xurdiu unha lingua única, senón varias, as chamadas linguas romances ou románicas que teñen como base o latín vulgar. Son as seguintes: italiano, sardo, castelán, catalán, galego, portugués, pro-

venzal, francés, reto-romano, romanés e dálmata, xa desaparecida. Pódese apreciar a súa situación no mapa adxunto.

Como se observa, na península Ibérica o latín deu orixe a diversas linguas:

- galego e portugués, na zona occidental;
- catalán, na zona oriental;
- castelán, na zona centro.

Todas esas linguas son latín, aínda que moi transformado. Por iso, a pesar das súas diferenzas, presentan gran cantidade de elementos comúns na súa gramática e no seu léxico. Isto último ponse de manifesto no seguinte cadro:

LATÍN	GALEGO- PORTUGUÉS	CASTELÁN	CATALÁN	FRANCÉS	ITALIANO
MAGISTRVM	mestre	maestro	mestre	maître	mestre
QVATTVOR	catro/quatro	cuatro	quatre	quatre	quattro
PETRAM	pedra	pedra	pedra	pierre	pietra
NOCTEM	noite	noche	nit	nuit	notte
TEMPVS	tempo	tiempo	temps	temps	tempo
VITAM	vida	vida	vida	vie	vita

Realiza as actividades do PENSVM 1

3. Fonética e fonoloxía latinas

3.1. O sistema fonolóxico do latín

Ao igual que en galego e en castelán, os fonemas existentes en latín poden ser: vocálicos e consonánticos.

FONEMAS VOCÁLICOS. Castelán e latín presentan o mesmo número, cinco: /a/, /e/, /i/, /o/, /u/. En ambas as dúas linguas as vogais clasifícanse atendendo ao grao de abertura e á zona de articulación, como se aprecia no triángulo de Hellwag:

GRAO DE ABERTURA	ZONA DE ARTICULACIÓN		
	Anterior	Central	Posterior
Mínimo	i		u
Medio	e		o
Máximo		a	

O mesmo esquema presenta o galego, no caso de vocalismo átono, en posición non final; en posición final o número de vogais queda reducido a tres (a, e, o). En cambio, o sistema de vocalismo tónico presenta sete elementos vocálicos por causa da distinción de dúas vogais de grao medio, pois diferencia o *e* aberto do *e* pechado e o *o* aberto do *o* pechado.

En latín, dependendo do tempo empregado na súa pronunciación, distínguese entre vogais breves e longas. Para recoñecer a súa cantidade, hai que fixarse no signo que se coloca sobre elas: un semicirculo (*˘*), para as breves, e un guión (*ˉ*), para as longas. En **dōnūm** [dónum], o **o** é longo (**ō**), e o **u**, breve (**ū**)

Esta oposición fai que as cinco vogais sexan realmente dez: cinco longas e cinco breves. Non obstante, a situación que existía no latín clásico sufriu variacións, e xa no latín vulgar, a oposición breve/longa substituíuse por outra: aberta/pechada que se mantivo nalgúñas linguas romances.

Como acontece en galego e castelán, o latín conta tamén con ditongos. Os máis frecuentes son: **ae**, **au**, **oe**: **rosae** [rósae], **aurum** [áurum], **poena** [póena]. Non obstante, algunhas veces tamén se consideran ditongos, **eu** e **ui**.

FONEMAS CONSONÁNTICOS. Os fonemas consonánticos clasifícanse segundo o modo e o punto de articulación. Atendendo o primeiro, divídense en: oclusivos (/p/, /b/, /t/, /d/, /c/, /g/), fricativos (/f/, /s/), laterais /l/, vibrantes /r/ e nasais (/m/, /n/) Tendo en conta o punto de articulación, distínguense: bilabiais (/p/, /b/, /m/), labiodentais /f/, dentais (/t/, /d/), alveolares (/l/, /r/, /n/, /s/), velares (/c/, /g/) e labiovelares (/qu/, /gu/) O seguinte cadro recolle o dito anteriormente:

Modo de articulación	Punto de articulación											
	Bilabiais		Labiodentais		Dentais		Alveolares		Velares		Labiovelares	
	Sonoras	Xordas	Sonoras	Xordas	Sonoras	Xordas	Sonoras	Xordas	Sonoras	Xordas	Sonoras	Xordas
Oclusivas	b	p			d	t			g	k	g^w	q^w
Fricativas				f				s				
Laterais							l					
Vibrantes							r					
Nasais	m						n					

Realiza as actividades do PENSVM 2

3.2. O alfabeto

ALFABETO LATINO			
LETRAS OU GRAFÍAS			
MAYÚSCULAS	MINÚSCULAS	NOME	PRONUNCIACIÓN
A	a	a	[a]
B	b	be	[b]
C	c	ke	[k]
D	d	de	[d]
E	e	e	[e]
F	f	ef	[f]
G	g	gue	[g]
H	h	ha?	---
I	i	i	[i], [y]
K	k	ka	[k]
L	l	el	[l]
M	m	em	[m]
N	n	en	[n]
O	o	o	[o]
P	p	pe	[p]
Q	q	cu	[qw]
R	r	er	[r]
S	s	es	[s]
T	t	te	[t]
V	u	u	[u], [w]
X	x	ix	[ks]
Y	y	i grega	[ü]
Z	z	dseta	[ds]

Os fonemas vocálicos e consonánticos que acabamos de enumerar, e que conforman o sistema fonolóxico do latín, están representados por letras. O conxunto destas constitúe o alfabeto.

Á vista do que acabamos de dicir, esperaríamos un número igual de fonemas e de letras. Non obstante, en latín, aínda que a relación existente entre uns e outras resulta bastante exacta, non hai coincidencia entre o número de letras e o de fonemas. Este feito non nos resultará estraño se pensamos nas peculiaridades que se poden dar:

- Fonemas con graffías distintas: /k/ presenta dúas graffías, **c** e **k**: **corpus** [kórpus] e **kalendas** [kaléndas].
- Fonemas que son representados por dúas letras: os fonemas labiovelares, /qw/ e /gw/, represéntanse con **qu** e **gu** respectivamente: **quinque** [qwínqwe], **sanguis** [sángwis].
- Letras que representan dous fonemas diferentes: o **x** equivale a velar máis **s**.

Así pois, o alfabeto latino, que procede do grego coas adaptacións introducidas nel polos etruscos, comprende un número maior de letras, 23, que de fonemas, 19. Desas 23 graffías, as vinte e unha primeiras son orixinarias, e as dúas últimas: a **Y** e a **Z**, incorporáronse máis tarde para transcribir palabras gregas. No cadro anterior aparecen todas elas co seu nome e pronunciación correspondentes.

3.3. A pronunciación clásica

Posto que o latín se falou durante moitos séculos, a súa pronunciación sufriu variacións. A que imos estudar, tivo vixencia durante a época clásica. Nela, a maioría das letras que conforman o alfabeto teñen a mesma pronunciación en latín e en castelán. Non obstante, hai algunhas diferenzas que enumeraremos a continuación:

- O **c** pronúnciase sempre [k], mesmo cando vai seguida dun **e** ou un **i**: **cecini** [kékini], **Cicero** [kíkero]. En galego e castelán o **c** pronúnciase [k] cando precede ás vogais: **a**, **u**, **o**: [kasa], [ko-razón], [kuerda], pero, [θ] ante o **e**, e o **i**: [θera], [θinta].
- O **g** ten sempre son oclusivo velar sonoro, [g], aínda que anteceda ao **e**, ou ao **i**: **gens** [gens], **regis** [régis]. Non obstante, en castelán presenta pronunciacións distintas segundo vaia seguida das vogais **a**, **o**, **u**, ou da **e**, ou o **i**: [gato], [goma], [gusto], pero [xente], [dirixir]. En galego só atopamos o **g** diante das vogais **a**, **o** e **u** coa pronuncia referida do latín e do castelán.
- O **i** e o **u**. Ambas as dúas letras poden ter valor vocálico e consonántico. No primeiro caso a súa pronunciación, [i] e [u] respectivamente, coincide coas do galego e do castelán: **ducis** [dúkis], **dulcis** [dúlkis]. Non obstante, cando teñen valor consonántico (entre vogais ou en posición inicial seguidas de vogal), o **i** pronúnciase [j], e o **u**, [w]: **iaceo** [yákeo], **maior** [máyor], **uictor** [wíktor], **amauit** [amáwit].
- O **qu** e **gu**. A diferenza do que acontece en galego e castelán: que [ke], guerra [geʁa], en latín o **u** pronúnciase sempre: **quinque** [qwínqwe], **quia** [qwía], **sanguis** [sángwis], **inguen** [íngwen].
- O **y**, que en principio non figuraba no alfabeto latino, pronúnciase [y]: **Cybela** [kübela], **Olympus** [olümpus].
- O **z**, a segunda letra que se engadiu máis tarde ao alfabeto, ten a seguinte pronunciación: [ds]: **Zama** [dsáma], **zona** [dsóna].

Realiza as actividades do PENSVM 3

Ademais das vinte e tres letras anteriores, en latín hai tamén unha serie de grupos consonánticos: **ph**, **th**, **ch** e **rh**. Estes facilitaban a transcripción de palabras gregas. Tendo en conta que o **h** é mudo, a pronunciación esperada para eles sería a seguinte: [p], [t], [k], [r]. Así: **phoca** [póka], **theatrum** [teátrum], **pulcher** [púlker], **rheto**r [réto]r. Aínda que o esperado e o real coincide en tres dos catro casos, o grupo **ph** pronúnciase [f] e non [p]. Polo tanto, **phoca** [fóka] e non [póka].

Para rematar, convén recordar que entre as 23 letras do alfabeto latino, e as 27 do galego (se contamos o **k**) e 28 do castelán, hai un desfase de catro ou cinco a favor destes últimos. Se nos fixamos no cadro do alfabeto, comprobaremos que as catro ou cinco letras que non están no primeiro son: **ch**, (**j**), **ll**, **ñ** e **v**. A ausencia débese a que o latín non as necesita, pois nesta lingua non existen os fonemas /ç/, /x/, /j/, /ɲ/ e /b/.

Agora ben, se exceptuamos o **ñ**, as demais poden atoparse, polo menos aparentemente, nun texto latino. En realidade non é así. En efecto, hai un grupo consonántico **ch** [k], pero non [ç]. Aparece o dobre **ll**: **Gallos** [gál-los], pero non o [**j**]. Sobre todo en textos escolares, utilízanse as grafías **j** [y] e **v** [w] para remarcar o valor consonántico do **i** e do **u** respectivamente, pero non representan os sons [x] e [b]. Delas, no presente libro só empregaremos unha: a grafía **v** para sinalar que se trata dun **u** consonántico.

3.4. Acentuación

Acentuar unha palabra consiste en poñer de relevo unha das súas sílabas, que recibe o nome de sílaba tónica. Esta identifícase de forma inequívoca se se sitúa sobre ela o til (´), o acento ortográfico: mástil. Non obstante, pasa inadvertida a simple vista se só leva o acento prosódico e non o til: cantar. Neste caso, unicamente o coñecemento das normas de acentuación do galego e do castelán nos permite recoñecer a sílaba tónica e pronunciar [kantár].

Pois ben, posto que o latín non ten acento ortográfico, til, senón prosódico, haberá que coñecer as súas normas de acentuación para pronunciar correctamente. Dependendo do número de sílabas da palabra, rexen as seguintes normas:

- **PALABRAS DUNHA SÍLABA.** O acento prosódico recae na única sílaba existente, polo tanto, son agudas: **sol** [sól]; **par** [pár].
- **PALABRAS DE DÚAS SÍLABAS.** Nelas o acento prosódico sitúase na penúltima sílaba, consequentemente, son graves: **rosa** [rósa], **crisis** [krísis], **amor** [ámo]r. Resulta útil recordar que o latín, salvo os monosílabos, non ten agudas.
- **PALABRAS DE TRES OU MÁIS SÍLABAS.** Se descartamos a existencia de sobreesdrúxulas na lingua latina, estas palabras só poden ser graves ou esdrúxulas: **amicus** [amíkus]; **consumo** [kon-súmo]; **dominus** [dóminus]; **familia** [família].

Atoparnos cunha ou outra opción depende da cantidade da **penúltima** sílaba. Se esta é longa (¯), o acento prosódico recae nela, entón estamos ante unha palabra grave. Cando a penúltima sílaba é

breve (ˇ), o acento prosódico desprázase á antepenúltima sílaba, e polo tanto, atopámonos ante unha esdrúxula.

Á vista do anterior, para pronunciar correctamente, resulta necesario saber cando a penúltima sílaba ten cantidade longa, e cando, breve.

A PENÚLTIMA SÍLABA É LONGA:

- Cando contén un ditongo, **au**, **ae** ou **oe**: **incautus** [inkáutus]; **amoenus** [amóenus].
- Cando leva unha vogal seguido de dúas consoantes ou de **x**, que representa **cs** ou **gs**: **monumentum** [monuméntum]; **reduxi** [redúksi].
- Cando leva unha vogal longa (¯): **regiōnes**, **vocāvit**.

A PENÚLTIMA SÍLABA É BREVE:

- Se contén unha vogal seguida doutra: **naufragium** [naufrágium]; **Hispania** [Ispánia]; **maria** [má-ria].
- Se leva unha vogal breve (ˇ): **ducēre**, **navibus**.

Resulta doado identificar as sílabas longas nas que concorren as dúas primeiras circunstancias. O mesmo acontece coas sílabas breves que conteñen unha vogal seguido doutra. Non obstante, nos outros casos, cando conteñen vogais da cantidade correspondente, a identificación complícase. Por este motivo, a partir de agora, sinalaremos, sempre que sexa necesario, a cantidade da penúltima sílaba: **epistŭla** [epístula]; **legiōnes** [legiōnes]. No caso de que non se marquen as longas e as breves, axuda moito a transparencia ao galego e castelán: normalmente o acento coincide: /epístola/, /legiōns/, /legiōnes/.

Realiza as actividades dos PENSA 4 e 5

Nota: O pl. de **pensum** é **pensa**.

4. Morfosintaxe latina

4.1. Estrutura das palabras

En galego e castelán as palabras adoitan constar dos seguintes elementos: unha **raíz*** ou **lexema***, que constitúe o seu núcleo semántico, e é común a todas as formas que pode adoptar a palabra, e uns **afixos***, que, segundo o lugar que ocupan, reciben o nome de **prefixos*** ou **sufixos***. Estes últimos subdivídense en:

- Sufixos derivativos. Serven para formar novos termos.
- Sufixos flexivos. Expresan os accidentes ou categorías gramaticais. Aparecen ao final da palabra e denomínanse **desinencias***.

Posto que o galego, o castelán e o latín presentan estruturas moi semellantes, nunha palabra latina atoparemos os seguintes elementos:

- **Raíz*** ou **lexema***. Constitúe o núcleo semántico, e está presente en todas as formas que pode adoptar unha palabra: **am-o, am-as; poet-a, poet-is; consŭl-is, consŭl-um**.
- **Tema***. Xeralmente está formado pola raíz ou lexema e a vogal temática: **ama-s, ama-t** (raíz ou lexema, **am-**, e vogal temática **-a-**), **poeta-m, poeta-s** (raíz ou lexema, **poet-**, máis vogal temática **-a-**) Nestes casos a raíz e o tema presentan formas distintas, non coinciden. Ás veces, cando non existe a devandita vogal, raíz e tema coinciden: **consŭl-is, consŭl-um** (raíz ou lexema **consul-** sen vogal temática)
- Sufixos flexivos ou **desinencias**. Expresan as distintas categorías gramaticais existentes: **amā-ba-m**, co sufixo **-ba-** que indica o tempo e o modo do verbo, e **-m** que indica a persoa, número e voz.

Aínda que as tres linguas presentan estruturas similares, en latín non sempre resulta doado separar os elementos que acabamos de enumerar, xa que se produciron cambios fonéticos que os enmascaran. Especial dificultade ten falar de desinencias nos substantivos porque, moitas veces, estas amalgámanse coa vogal temática. Por iso, normalmente falaremos de terminacións (vogal temática + desinencia) no sentido máis literal desta palabra, aínda que non renunciemos a falar de desinencias cando sexa posible.

4.2. Clases de palabras

De acordo coa estrutura que presentan, en latín e en galego e castelán distínguese entre:

- PALABRAS INVARIABLES. Aquelas que non cambian de forma por non estar afectada polos accidentes ou categorías gramaticais. Pertencen a este grupo: adverbios, preposicións, conxuncións e interxeccións.
- PALABRAS VARIABLES. Todas elas cambian segundo os accidentes ou categorías gramaticais. A esta clase pertencen: verbos, substantivos, adxectivos e pronomes.

Neste punto apréciase xa unha diferenza co galego e co castelán: o latín non inclúe neste último grupo o artigo posto que carece del. Esta ausencia resulta relevante pois á hora de traducir, por exemplo, **parva insŭla**, podemos facelo, segundo o contexto, de varias formas:

- *A illa pequena*, é dicir, co artigo determinado.
- *Unha illa pequena*, ou sexa, co indeterminado.
- *Illa pequena*, sen empregar ningún artigo.

Tras definir que é unha palabra variable e enumeralas explicaremos que categorías gramaticais afectan en latín ao verbo e ao nome, principais representantes deste grupo.

4.3. Categorías gramaticais do verbo

Ao falar delas non teremos en conta as denominadas formas non persoais ou nominais de verbo, é dicir, fixarémonos só nas formas persoais. Unha vez feita esta aclaración, pódese dicir que o latín non presenta diferenzas co galego e o castelán, ou sexa, o verbo varía de forma para expresar as seguintes categorías:

- NÚMERO: singular e plural.
- PERSOA: primeira, segunda e terceira en ambos os dous números.
- VOZ: activa e pasiva.
- MODO: indicativo, subxuntivo e imperativo.
- TEMPO: segundo o modo, os tempos que existen en latín son: presente, pretérito imperfecto, futuro imperfecto, pretérito perfecto, pretérito pluscuamperfecto, e futuro perfecto.

SISTEMA VERBAL LATINO (Formas persoais)		
MODOS	PRESENTE (Infecum)	PERFECTO (Perfectum)
INDICATIVO	Presente	Pretérito perfecto
	Pretérito imperfecto	Pretérito pluscuamperfecto
	Futuro imperfecto	Futuro perfecto
SUBXUNTIVO	Presente	Pretérito perfecto
	Pretérito imperfecto	Pretérito pluscuamperfecto
IMPERATIVO	Presente	
	Futuro	

Pola súa banda, o galego ten o seguinte sistema verbal:

SISTEMA VERBAL GALEGO (formas persoais*)		
MODOS	PRESENTE	PERFECTO
INDICATIVO	Presente <i>ando</i>	Pretérito perfecto <i>andei</i>
	Pretérito imperfecto <i>andaba</i>	Pretérito pluscuamperfecto <i>andara</i>
	Futuro imperfecto <i>andarei</i>	Futuro perfecto (Condicional) <i>andaría</i>
SUBXUNTIVO	Presente <i>ande</i>	
	Pretérito <i>andase</i>	
	Futuro <i>andar</i>	
IMPERATIVO	Presente <i>anda</i>	

*Non teremos en consideración o infinitivo conxugado.

Se nos fixamos nos cadros anteriores os sistemas galego e latino están extraordinariamente próximos: só hai pequenas diferenzas no subxuntivo, onde o galego non ten tempos do eixo do pasado.

O castelán innovou introducindo unha división entre tempos simples e tempos compostos, allea ao latín e ao galego. Se comparamos as tres linguas comprobamos que en case todas as categorías gramaticais hai equivalencia entre elas. Só os tempos verbais non presentan unha correspondencia entre uns e outros, como se pode observar no seguinte cadro:

CORRESPONDENCIA DOS TEMPOS DO VERBO EN LATÍN, EN GALEGO E EN CASTELÁN			
MODO	CASTELÁN	GALEGO	LATÍN
INDICATIVO	Presente	Presente	Presente
	Pretérito imperfecto	Pretérito imperfecto	Pretérito imperfecto
	Futuro imperfecto	Futuro imperfecto	Futuro imperfecto
	Pretérito perfecto simple ou indefinido		
	Pretérito anterior		
	Condicional		
	Condicional composto		
	Pretérito perfecto composto	Pretérito perfecto	Pretérito perfecto
	Pretérito pluscuamperfecto	Pret. pluscuamperfecto	Pret. pluscuamperfecto
	Futuro Perfecto	Fut. perf. (Condicional)	Futuro perfecto
SUBXUNTIVO	Presente	Presente	Presente
	Pretérito imperfecto	Pretérito	Pretérito imperfecto
	Pretérito perfecto		Pretérito perfecto
	Pretérito pluscuamperfecto		Pret. pluscuamperfecto
	Futuro imperfecto	Futuro	
	Futuro perfecto		
IMPERATIVO	Presente	Presente	Presente
			Futuro

Segundo o cadro anterior, hai unha serie de tempos que existen en castelán e non en latín; non existen:

- En indicativo: o pretérito perfecto simple ou indefinido, o pretérito anterior, o condicional e o condicional composto.
- En subxuntivo: o futuro imperfecto e o futuro perfecto.

No caso do galego, só o futuro de subxuntivo non existe en latín. En cambio, existe en latín e non en galego nin en castelán o futuro do modo imperativo, que se traduce polo de presente.

Agora ben, dentro dos tempos casteláns que carecen de equivalencia en latín, hai que distinguir entre os que realmente non a teñen e os que a establecen con outros tempos verbais.

Entre os primeiros figuran:

- En indicativo: o pretérito anterior.
- En subxuntivo: o futuro imperfecto e o futuro perfecto.

Entre os segundos: o pretérito perfecto simple, exprésase co pretérito perfecto de indicativo; o condicional, co presente ou pretérito imperfecto de subxuntivo, e o condicional composto, co pretérito perfecto ou pluscuamperfecto de subxuntivo. De aí que algúns tempos latinos teñan a posibilidade de traducirse por dous ou por máis.

En galego, ao non haber en subxuntivo tempos do eixo do pasado, tamén hai que reestruturar as equivalencias.

Todo queda recollido no seguinte cadro:

MODO	TEMPO LATINO	TEMPOS POLOS QUE SE PODE TRADUCIR	
		Galego	Castelán
INDICATIVO	Pret. perfecto	Pretérito perfecto	Pret. perf. simple
			Pret. perf. composto
SUBXUNTIVO	presente	Presente subx.	Presente
		Condicional	Condicional
	Pret. imperfecto	Pretérito subx.	Pret. imperf. de subxuntivo
		Condicional	Condicional
	Pretérito perfecto	Presente subx.	Pretérito perfecto de subx.
	Pret. pluscuamperfecto	Pretérito subx.	Pret. plusc. de subxuntivo
			Condicional composto

4.4. A conjugación. O enunciado do verbo

Todas as categorías que afectan ao verbo dan lugar ás diferentes formas verbais. O conxunto desas formas constitúe a conjugación. En latín hai catro conjugacións que agrupan a todos os verbos regulares que existen nesta lingua. Deducir a conjugación á que pertence cada un resulta unha tarefa doada, e, á vez, moi útil para conjugalo correctamente. Neste labor desempeña un papel destacado o enunciado, pois a través del descubrimos, entre outras cousas, a súa conjugación.

Debido á súa importancia, explicaremos de qué formas consta un enunciado verbal.

ENUNCIADO DO VERBO

En latín os verbos enúncianse coas cinco formas seguintes e nesta orde:

- Primeira persoa do singular do presente de indicativo activo: **amo**.
- Segunda persoa do singular do presente de indicativo activo: **amas**.
- Infinitivo de presente activo: **amāre**.
- Primeira persoa do singular do pretérito perfecto activo: **amāvi**.
- Supino: **amātum**.

O enunciado completo é: **amo, amas, amāre | amāvi | amātum amar.**

Nalgúns enunciados, só aparecen as catro primeiras formas por non existir o supino:

sum, es, esse | fui | -- ser.

Das cinco formas empregadas para enunciar un verbo, as terminacións das tres primeiras indican a conjugación na que nos atopamos. Así:

- Os da primeira presentan as seguintes terminacións: **-o, -ās, -are**.
- Os da segunda, **-eo, -es, -ēre**.
- Os da terceira, **-o, -is, -ēre**.
- Os da cuarta teñen dúas posibles terminacións: **-īo, -is, -īre** (4ª) ou **-īo, -is, -ēre** (mixta).

A maior dificultade reside en distinguir verbos da terceira e da cuarta, sobre todo, cando estes últimos rematan en **-īo, -is, -ēre**, pois entón só a primeira forma **-o / -īo** os distingue.

Realiza as actividades do PENSVM 6

4.5. Categorías gramaticais do nome

En latín, as categorías gramaticais que afectan ao nome son: xénero, número e caso.

- **XÉNERO.** O latín ten tres xéneros: masculino, feminino e neutro. En galego e castelán, este último permanece de modo residual nalgúñas formas: *isto, iso, aquilo / esto, eso, aquello, lo*.

O feito de que nas tres linguas existan os outros dous xéneros non quere dicir que haxa entre eles unha correspondencia exacta, é dicir:

Mos, masculino en latín tradúcese ao castelán por *costumbre*, feminino en castelán, mentres que o galego *costume* coincide no xénero co latín.

Malus, feminino en latín, significa en castelán *manzano*, que é masculino. Sen embargo, en galego *maceira* é tamén feminino

Evidentemente, os substantivos neutros latinos haberán de traducirse unhas veces por masculinos: **flumen** (neutro), significa *río* (masculino), e, outras, por femininos: **bellum** (neutro), significa *guerra* (feminino).

- **NÚMERO.** Nas tres linguas existen dous números: o singular e o plural. Ao igual que acontece co xénero, non sempre hai coincidencia de número entre a palabra latina e a súa tradución ao castelán: **castra**, plural en latín, tradúcese por *campamento* e non por campamentos; **epŭlae**, tamén plural, por *banquete* en singular.
- **CASO.** Esta categoría gramatical que non se mantivo en galego nin en castelán pode definirse así: *forma que adopta unha palabra segundo a función sintáctica que desempeña na oración*. Trátase dunha categoría clave para comprender a estrutura do latín, que pertence ás linguas flexivas, isto é, que expresa as distintas funcións sintácticas mediante variacións na parte final da palabra.

Pola contra, o galego e o castelán non se consideran linguas flexivas pois as palabras non varían segundo a función sintáctica que desempeñan na oración. As devanditas funcións exprésanse mediante un sistema preposicional, é dicir, a palabra non sofre variacións, só cambia de preposición. Non obstante, en galego e castelán quedan restos deste sistema flexivo nos pronomes persoais: eu / yo (suxeito), me (complemento directo ou indirecto), tú (suxeito cast.), te (complemento directo en galego e directo e mais indirecto en castelán), etc.

Pois ben, para expresar as diferentes funcións sintácticas, os substantivos latinos adoptan seis formas distintas, seis casos: nominativo, vocativo, acusativo, xenitivo, dativo e ablativo. Resulta imprescindible saber qué funcións sintácticas representan fundamentalmente e como se expresan esas funcións en galego e castelán. Nunha palabra, o cadro que aparece a continuación constitúe a base da análise sintáctica e da tradución de textos latinos.

F. SINTÁCTICA	EXPRESIÓN EN LATÍN E GALEGO	
	EN LATÍN	EN GALEGO
Suxeito	Nominativo	Sen preposición: <i>a rosa</i>
Atributo	Nominativo	Sen preposición: <i>a rosa</i>
Apelación	Vocativo	Interpelación : <i>ou rosa!</i>
C. directo	Acusativo sen preposición	Sen preposición: <i>rosa</i> Coa preposición <i>a</i> se é persoa: <i>a Rosa</i>
C. determinativo	Xenitivo	Coa preposición <i>de</i> : <i>da rosa</i>
C. indirecto	Dativo	Coas preposición <i>a/para</i> : <i>a/para a rosa</i>
C. circunstancial	Acusativo con ou sen preposición	Coa preposición correspondente: <i>cara a cidade</i>
	Ablativo con ou sen preposición	Con calquera preposición: <i>a/ante/con...a rosa</i>
C. axente	Ablativo con a/ab se é persoa	Coa preposición <i>por</i> : <i>por a rosa</i>

Respecto ao cadro anterior, faremos algunhas observacións tanto en latín coma en galego e castelán:

EN LATÍN

Hai tres casos que representan máis dunha función sintáctica: o nominativo (suxeito, atributo); o acusativo (complemento directo, complemento circunstancial), e o ablativo (complemento circunstancial e complemento axente).

Ademais, ao longo das próximas unidades, comprobarase que presentan igual forma os seguintes casos:

- O nominativo e o vocativo do plural. En singular, con moi poucas excepcións, tamén é así.
- O dativo e o ablativo do plural.
- O nominativo, vocativo e acusativo do singular nos substantivos neutros.
- O nominativo, vocativo e acusativo do plural nos substantivos neutros. Estes tres casos rematan sempre en **-a**.

Por último, convén recordar que en latín só dous casos van admitir preposicións: o acusativo e o ablativo. Cando isto acontece, a función sintáctica desempeñada por ambos os dous é a de complemento circunstancial.

EN GALEGO E EN CASTELÁN

Pode presentar algunha dificultade distinguir entre un complemento indirecto e un complemento directo cando este último se refire a unha persoa. Para salvar esa dificultade, abonda con pasar a oración a pasiva ou con substituír o complemento polas formas pronominais *o, os, a, as / lo, la, los, las*. Por exemplo: na oración *eu vexo a Xoán*, *a Xoán* é complemento directo, porque se converte en suxeito paciente ao transformar a oración en pasiva: *Xoán é visto por min*; ou porque pode substituírse pola forma pronominal *o*: *eu véxoo*. O castelán funciona exactamente igual: *Yo veo a Juan – Juan es visto por mí – Yo lo veo*.

Na oración *eu escribo unha carta a Xoán*, *a Xoán* non é complemento directo como pode comprobarse aplicando os criterios anteriores. En troques, veremos que é complemento indirecto se o substituímos polo pronome átono *lle* (*le* en cast.): *Eu escríbolle unha carta*.

4.6. A declinación. O enunciado do substantivo.

O conxunto dos seis casos anteriores forma o que se denomina **declinación***. En latín todos os substantivos se agrupan en cinco declinacións. A pertenza a unha ou outra, como acontecía no verbo, vén marcada polo seu **enunciado***.

ENUNCIADO DO SUBSTANTIVO

Os substantivos latinos enúncianse con dous casos: o nominativo e o xenitivo, xeralmente do singular. Segundo remate o segundo (o xenitivo), o substantivo pertence a unha ou outra declinación. No seguinte cadro figuran as terminacións dos enunciados das cinco declinacións.

DECLINACIÓN	ENUNCIADO		
	NOMINATIVO	XENITIVO	EXEMPLO
Primeira	-a	-ae	Puella, puellae
Segunda	-us, -er, -ir, -um	-i	Domīnus, domīni Puer, pueri Vir, viri Bellum, belli
Terceira	Variable	-is	Lex, legis
Cuarta	-us, -u	-us	Exercītus, exercītus Gelu, gelus
Quinta	-es	-ei	Res, rei

Non obstante, hai substantivos que, ao carecer de singular, ou ter distinto significado nun e outro número, enúncianse cos casos mencionados anteriormente, nominativo e xenitivo, pero do plural: **epulae**, **epulārum** *banquete* non ten singular; **castra**, **castrōrum** *campamento* ten un significado distinto en singular e en plural.

Realiza as actividades do PENSVM 7

4.7. A orde de palabras

Ao ser unha lingua flexiva, á hora de colocar as distintas funcións sintácticas presentes nunha oración, o latín goza dunha liberdade maior que unha lingua non flexiva coma o galego e o castelán. Nestas últimas, a orde de palabras resulta, nalgúns casos, determinante para establecer cál é a función sintáctica que desempeña unha palabra. Pódese comprobar o anterior no seguinte exemplo. Se analizamos estas dúas oracións en galego:

- a) Unha aguia mata unha víbora,
S CD
- b) Unha víbora mata unha aguia
S CD

advertimos que a orde de palabras resulta determinante para establecer as funcións sintácticas que ambas as dúas palabras desempeñan nelas. Simplemente con alterar esa orde a función sintáctica varía e, en consecuencia, o significado.

Se agora queremos expresar en latín esas oracións poderemos facelo de distintas formas, sen que por iso cambien nin o seu sentido nin as funcións sintácticas desempeñadas polas palabras que a compoñen:

- a) Aquīla vipĕram necat, *unha aguia mata unha víbora*
S CD
- Vipĕram aquīla necat, *unha aguia mata unha víbora*
CD S
- b) Vipĕra aquīlam necat, *unha víbora mata unha aguia*
S CD
- Aquīlam vipĕra necat, *unha víbora mata unha aguia*
CD S

En efecto as dúas primeiras frases equivalen á galega: *Unha aguia mata unha víbora*. Independentemente do lugar que ocupa na oración, **aquīla** é o suxeito e **vipĕram**, o complemento directo, é dicir, a orde non afecta nin ás funcións sintácticas nin ao sentido.

As dúas últimas frases equivalen ao galego: *Unha víbora mata unha aguia*. De novo, a orde que ocupan na frase as distintas palabras non altera nin as funcións sintácticas nin o significado.

A razón hai que buscala, como dixemos, no carácter flexivo do latín. Sempre que aparezan as formas **aquīla** e **vipĕra**, vaian onde vaian situadas, desempeñarán a función sintáctica de suxeito. Só farán de complemento directo cando a súa parte final, a súa terminación varíe: **aquīlam** e **vipĕram**.

A pesar de todo o dito, en latín coma en galego e en castelán hai tendencias, que non leis fixas, ao establecer a orde de palabras na frase. Son as seguintes:

- O verbo adoita ir, como se pode observar nas oracións analizadas anteriormente, ao final da frase.
- A orde máis frecuente é: suxeito, complemento circunstancial, complemento indirecto, o complemento directo e verbo.
- O determinante, adxectivo ou complemento determinativo, tende a colocarse diante da palabra á que determina.
- O complemento determinativo, cando se refire a un substantivo rexido por preposición ou acompañado por un adxectivo, intercálase xeralmente entre ambas as dúas palabras:

Ad	flumīnis	ripas
Preposición	C. Determinativo	Substantivo
<i>Na veira do río (Na do río veira)</i>		
Pulchra	urbis	templa
Adxectivo	C. Determinativo	Substantivo
<i>Os fermosos templos da cidade (Os fermosos da cidade templos)</i>		

Salvo en contadas excepcións, as preposicións preceden ás palabras rexidas por elas.

Léxico

Como dixemos, o latín evolucionou ao longo da súa historia até dar lugar ás linguas romances. Entre estas inclúense o castelán, o catalán e o galego-portugués: todas elas faladas na península Ibérica.

Polo tanto, non resultará estraño que o galego e o castelán, latín evolucionado, se nutran nunha alta porcentaxe, próxima ao oitenta por cento, de palabras latinas. O vinte por cento restante confórmano, principalmente, as que proceden de:

- As linguas que existían na península cando chegaron os romanos. Así palabras como "lanza", "gordo", "braga", son de orixe ibera ou celta. Tamén do vasco proceden outras como "lousa", "esquerdo".
- As que falaban os pobos invasores: palabras godas son "guerra", "rico", "branco", "guisar", e árabes: "alcalde", "almacén".
- As que coexisten na propia península: galego, portugués, catalán; delas proceden por exemplo, "morriña" (chegada ao castelán desde o galego), "chuvasco", "paella", "capicúa".
- Ademais hai outras linguas que completan ese vinte por cento, como son o grego antigo ("teléfono", "botica", "adega"), o francés ("xardín", "bufete", "gaiola), o italiano ("fachada", "piano", "alerta", "piloto"), e as linguas de América ("cacao", "furacán", "chocolate", "cacahuete").

Loxicamente, na nosa materia estudaremos o léxico proveniente do latín distinguindo entre:

- VULGARISMOS OU PALABRAS PATRIMONIAIS. Aquelas palabras que, de acordo co seu nome, derivaron do latín vulgar, e, ao recibir a influencia das linguas autóctonas, experimentaron diversos cambios. Constitúen o grupo máis numeroso e evolucionado.
- CULTISMOS. Derivan do latín culto, de aí o seu nome. A súa incorporación á nosa lingua produciuse, sobre todo, en épocas nas que se volveu a mirada ao mundo clásico, é dicir, no Renacemento e no Neoclasicismo. En ambos os dous momentos o latín xa sufrira os cambios fonéticos que deran lugar aos vulgarismos; por iso non evolucionaron. Por exemplo "clave", "nocturno", "filial", "pluviómetro", etc.

Ás veces, unha mesma palabra incorporouse ao galego ou ao castelán en dúas épocas distintas. Na primeira, experimentou os cambios fonéticos dos vulgarismos. Na segunda, tomouse directamente do latín culto, practicamente sen evolucionar. Este feito favoreceu a existencia de **dobretes***. Así de **clavem**, derivou "clave", palabra culta, fronte a "chave", vulgarismo, ou **noctem** da que derivan tanto "noite" como "nocturno".

- SEMICULTISMOS. Trátase de palabras que evolucionaron parcialmente, é dicir, quedaron nun estado intermedio entre os vulgarismo e os cultismos. Moitos deles proceden do campo semántico da relixión: "anxo", "virxe".
- LATINISMOS. Están formados por expresións, palabras, e sentenzas tomadas do latín culto, que seguiu utilizándose como lingua de cultura. Tales son **quorum**, **currículum vitae**, **deficit**, **mens sana in corpore sano**, etc.

Ao longo das unidades didácticas iremos estudando a evolución que experimentaron as palabras latinas ao pasar ao galego e ao castelán, e os latinismos de maior uso.

Realiza as actividades de repaso